

**Entre història i ficció: per a un estudi de la fortuna d'Apià al
Renaixement***

ALEJANDRO COROLEU
University of Nottingham

Com a disciplina que tractava de manera retòrica els temes polítics i les conseqüències de les decisions morals, la història esdevingué al Renaixement part fonamental dels *studia humanitatis* i començà a ser entesa com a matèria autònoma. Els humanistes revolucionaren tant l'estil com el mètode de la recerca historiogràfica. Aquests canvis es reflectiren sobretot a la Península Ibèrica, on, des de finals del segle XV, es constituí un *corpus* important de textos històrics en llatí i en vulgar. Al desenvolupament de la historiografia renaixentista hi contribuí la difusió dels historiadors de l'Antiguitat grecolatina, traduïts primer al llatí i posteriorment a les llengües vernacles. No endebades la historiografia clàssica constituí una de les formes de literatura laica que fruï de més popularitat entre el públic lector del segle XVI. Tradicionalment, la crítica ha interpretat l'interès renaixentista per aquest cos de textos només d'acord amb criteris polítics o històrics. En aquest article voldria demostrar com els historiadors antics, un cop traduïts a les llengües vulgars, tenien també altres funcions. Ho faré centrant-me en el cas d'Apià d'Alexandria, autor de finals del segle I a.C., tot i que al llarg d'aquest treball em referiré també a la recepció renaixentista d'altres historiadors grecs i llatins per mirar de complementar les meves observacions sobre Apià.

* Aquest article forma part del Projecte BFF 20012918, concedit pel Ministerio de Ciencia y Tecnología.

Historiador que visqué en temps d'Adrià, Apià escriví una història militar de l'Imperi romà en grec, intitulada *Història romana* i dividida en dues col·leccions. Mentre que els llibres sobre les guerres externes presenten un arranjament etnogràfic, descrivint-hi un per un els pobles conquerits per Roma, els volums sobre les guerres civils relaten la destrucció de Roma a mans del seus propis ciutadans. Apià fou un dels historiadors antics que més atenció rebé per part dels humanistes als segles XV i XVI.¹ Per encàrrec del Papa Nicolau V la *Història romana* fou traduïda al llatí per Pier Candido Decembrio entre 1452 i 1454.² La versió de Decembrio, a l'abast en impressions venecianes a partir de 1477, fou el text emprat per tots els traductors d'Apià a les llengües vulgars, pràctica que continuà fins i tot després de l'aparició de l'*editio princeps* grega publicada per Charles Estienne a Basilea el 1551.³ Apià aparegué en italià, en la versió d'Alessandro Braccio de 1519; en francès, en la traducció de Claude de Seyssel de 1515, tot i que romangué inèdita fins el 1544; i en una versió anglesa de 1578.⁴ Els textos d'Apià aviat també esdevingueren un autèntic *best seller* a l'Espanya del Renaixement: a banda de dues versions manuscrites que daten respectivament de finals del segle XV i de mitjans del XVI en sengles manuscrits a la Biblioteca Nacional de Madrid,⁵ la *Història romana* fou traduïda al castellà per Juan

¹ Per a la difusió d'Apià entre els humanistes italians vegeu Tateo, Francesco, *I mitti della storiografia umanistica*, Roma, Bulzoni, 1990, 156-157.

² Apià d'alexandria, *Libri Appiani sophistae Alexandrini* (trad. de Pier Candido Decembrio), Venetiis, per Bernardum Pictorem et Erhardum Ratdolt ... una cum Petro Loslein, 1477. Per a la història del text de Decembrio, vegeu Fryde, Edmund Boleslaw, «Some fifteenth-century Latin Translations of Ancient Greek Historians», dins Fryde, Edmund Boleslaw, *Humanism and Renaissance Historiography*, Londres, Hambledon Press, 1983, 83-114, esp. 104-106. Una segona traducció llatina, a cura de Sigismund Gelenius, fou publicada a Basilea per Froben el 1554.

³ Apià d'alexandria, *Appiani Alexandrini Romanarum Historiarum libri cum Henrici Stephani annotationibus*, Basileae, Charles Estienne, 1551.

⁴ Apià d'alexandria, *Appiano Alessandrino delle guerre civili de Romani* (trad. d'Alessandro Braccio), Florència, Heredi di Piero di Giunta, 1519, que gaudí de diverses reimpressions; Apià d'Alexandria, *Des guerres des Romains* (trad. de Claude de Seyssel), Lió, Antoine Constantin, 1544 (la versió manuscrita data de 1515, British Library, ms. Harleian 4939); i Apià d'Alexandria, *An Ancient Historie and exquisite Chronicle of the Romans warres, both Civile and Foren*, Londres, Raufe Newberry and Henrie Bynniman, 1578.

⁵ Biblioteca Nacional de Madrid, 6484 i 8829.

de Molina (en una edició valenciana de 1522), per Diego de Salazar (Alcalá, 1536) i finalment per Jaume Bartomeu a Barcelona el 1592.⁶

Diverses raons ens ajuden a entendre l'èxit editorial d'Apià a la Península Ibèrica i a Europa en general durant el segle XVI. Primerament, d'acord amb la teoria renaixentista de la utilitat de la història, per a molts lectors Apià proveïa sobretot informació sobre el passat romà i oferia models exemplars de comportament moral. Fixem-nos, per exemple, en l'episodi del setge i rendició de Numància a mans dels romans, descrit per Apià als llibres sobre les *Guerres d'Espanya*, 76-98: tant Ambrosio de Morales, a la seva *Crónica de España* (1574), com Juan de Mariana, a la *Historia de España* (1601), utilitzaren Apià com a font principal d'informació sobre Numància, tot i distanciar-se de la narració apianiana pel que fa al suïcidi dels habitants de la ciutat celtibèrica.⁷ Mentre que Apià relata que només un petit grup de numantins optaren pel suïcidi en lloc de lliurar-se a les tropes romanes, Morales i Mariana ofereixen una altra versió de la història. Segons aquests dos historiadors, els habitants de la ciutat, després de calar foc a les seves possessions, decidiren suïcidar-se col·lectivament. La força dramàtica d'aquest episodi, recollit pels historiadors de l'època i susceptible de ser llegit en clau llegendària, atragué ben aviat l'atenció dels escriptors del Segle d'Or. Així no és gens estrany que Miguel de Cervantes seguís el relat d'Apià adaptat per

⁶ Apià d'Alexandria, *Los triumphos de Apiano* (trad. de Juan de Molina), València, Juan Jofre, 1522; Apià d'Alexandria, *Historia de todas las guerras civiles que uvo entre los romanos* (trad. de Diego de Salazar), Alcalá de Henares, Miguel Eguía, 1536; i Apià d'Alexandria, *Historia de las guerras civiles de los Romanos* (trad. de Jaume Bartomeu), Barcelona, Sebastián de Cormellas, 1592. De la traducció barcelonina existeix també una versió manuscrita (Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 8823, ff. 3-126 v). Hom pot trobar una visió panoràmica, encara que incompleta, de la difusió hispànica d'Apià a Bravo Garcia, Antonio, «Apiano en España: notas críticas», *Cuadernos bibliográficos*, 32 (1975), 29-41.

⁷ Vegeu Morales, Ambrosio de, *Crónica general de España que continuava [...]*, Alcalá de Henares, Juan Iñiguez de Lequerica, 1574, 4.46: «Appiano Alexandrino cuenta algo diferente la matanza y destruicion que los Numantinos hicieron de si mismos, diciendo que se quedaron algunos vivos, y los tomó Scipion. Mas yo sigo a Tito Livio, Orosio, Floro y Valerio Maximo, que concuerdan, y son de mucha autoridad»; i Mariana, Juan de, *Historia de España*, Toledo, Pedro Rodríguez, 1601, 3, 10, 157: «Grande fue su obstinacion pues los mismos ciudadanos se quitaron las vidas. Appiano dize que entrada la ciudad hallaron algunos vivos, pero contradizcn a esto los demas autores y es cosa atestiguada que Numancia se conseruo por la concordia de sus ciudadanos que tenian entre si y con sus comarcanos y perrecio por la discordia de los mismos».

Morales i dedicués tota una tragèdia, *La Numancia*, a desenvolupar l'episodi del setge de la ciutat numantina.⁸

Ultra el seu valor històric, la narració d'Apià fou sovint recomanada com a manual d'instrucció política, com queda palès a l'edició barcelonina de 1592, dedicada a Felip II atès que —tal i com afirma el censor— la *Història romana* era «obra que puede servir y ser provechosa para el buen gobierno de los reynos, provincias, republicas y ciudades en tiempo de paz y de guerra».⁹ La dimensió política d'Apià és un tret destacat també per Claude de Seyssel al pròleg de la seva versió que va adreçada a Lluís XII de França.¹⁰ La *Història romana* d'Apià ensenyava també lliçons negatives de les quals els lectors es podien beneficiar: en el prefaci a la seva traducció de 1536, Diego de Salazar afirma haver escollit la *Història romana* perquè, de tots els escriptors grecs i llatins, és Apià qui dóna la versió més detallada de les dissensions dels romans («porque yo no las he hallado escritas tan por extenso en ningun otro libro»)¹¹ Pocs anys després de la revolta de les «Comunidades», Salazar aprofitava l'exemple romà per advertir els seus contemporanis dels perills de guerres civils i sedicions internes.¹²

⁸ Per als deutes de Cervantes envers Apià i Morales, vegeu De Armas, Frederick Alfred, *Cervantes, Raphael and the Classics*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, 8-10.

⁹ Apià d'Alexandria, *Historia de las guerras civiles de los Romanos* (trad. de Jaume Bartomeu), cit., f. 2 v.

¹⁰ Apià d'Alexandria, *Des guerres des Romains* (trad. de Claude de Seyssel), Lió, Ian de Tournes, 1544, sign. A III r: «Appien Alexandrin est celui qui plus amplement et plus particulièrement a donné connaissance de tous leus faits bons et mauvais, mais surtout de leurs dissensions, séditions et guerres intestines et civiles, j'ay pensé, Sire, que celle Histoire quand elle seroit translatee en langage François, vous seroit mereveilleusement plaisante, pour le desir naturel que vous avez tousiours eu de sçavoir et entendre telles Histoires, qui ont non pas tant seulement delectation et volupté à les lire, mais avec ce enseignement et direction à bien et iustement gouverner et conduire les affaires du royaume, et des autres grans pays, terres, provinces et seigneuries, dont Dieu par sa providence eternelle, vous ha donné l'administration». Sobre Claude de Seyssel, vegeu Dionisotti, Anna Carlotta, «Claude de Seyssel», dins Crawford, Michael Hewson i Christopher Roald Ligotta, eds., *Ancient History and the Antiquarian: Essays in memory of Arnaldo Momigliano*, Londres, The Warburg Institute, 1995, 73-103.

¹¹ Apià d'Alexandria, *Historia de todas las guerras civiles que uvo entre los romanos* (trad. de Diego de Salazar), cit., sign. I r.

¹² Sobre l'activitat de Salazar com a traductor, vegeu Rutherford, John, «A forgotten comic gem: The Carta del Bachiller de Arcadia», dins Griffin, Nigel, ed., *Culture and Society in Habsburg Spain: Studies presented to R.W. Truman* by

Els traductors espanyols d'Apià establiren conscientment paral·lels històrics entre la confusió política romana descrita per Apià i la situació de l'Espanya contemporània. A tall d'exemple, Alfonso de Maldonado, autor d'una versió actualment perduda de la *Història romana* i que hauria estat redactada pels volts de 1465, prologà el seu text amb una *Vida e historia de Alonso de Monrroy, maestro de Alcántara*, a qui aniria dedicada la traducció. En la seva biografia de Monrroy, Maldonado estableix un paral·lel moralitzant entre la crisi romana i la inestabilitat social que caracteritzà el regnat dels Trastàmars.¹³ Igualment, l'edició valenciana de 1522, adreçada a Rodrigo Hurtado de Mendoza, s'obre amb una llarga carta dedicatòria en la qual el traductor Juan de Molina elogia el paper dut a terme per Rodrigo i el seu germà Diego en la repressió de l'aixecament de les Germanies. El pròleg serveix, a més, per a establir un lligam directe entre els herois romans i Rodrigo, el valor del qual és endemés comparat al de Rodrigo Díaz de Vivar, qui, tal i com Molina recordava, cinc-cents anys abans havia també alliberat València.¹⁴

Els lectors del Renaixement demostraren interès per Apià sobretot pels usos polítics i pels paral·lels històrics que trobaren en la *Història romana*. Alguns humanistes, però, veieren en l'obra d'Apià molt més que un text amb contingut i valor històrics i polítics: l'autor del privilegi de l'edició barcelonina de 1592, Henrich de Cardona, descriu la *Història romana* com a «obra molt curiosa y apassible».¹⁵ Per la seva part, el censor eclesiàstic, el jesuïta Pere Gil, s'hi refereix amb les paraules «muy buena, curiosa y deleytable».¹⁶ La història d'Apià, doncs, podia també ser

his pupils and colleagues on the occasion of his retirement, Londres, Tamesis, 2001, 49-58, esp. 55.

¹³ Maldonado, Alonso de, Prólogo que hizo Alonso Maldonado sobre la traducción que hizo de latín en romance de los cinco libros de Apiano sobre las guerras civiles yntitulados al muy illustre señor alonso de monrroy maestro de alcantara pone su vida en ystoria, Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 6484. Sobre aquest traductor, vegeu Maldonado, Alonso de, *Vida e historia del maestro de Alcántara* (ed. Leonardo Romero), Tarragona, Tarraco, 1978.

¹⁴ Sobre el paper dels Mendoza en la repressió de les Germanies, vegeu Duran, Eulàlia, *Les Germanies als Països Catalans*, Barcelona, Curial, 1982, 315-324.

¹⁵ Apià d'Alexandria, *Historia de las guerras civiles de los Romanos* (trad. de Jaume Bartomeu), cit., f. 2 r.

¹⁶ Apià d'Alexandria, *Historia de las guerras civiles de los Romanos* (trad. de Jaume Bartomeu), cit., f. 2 v. Sobre el jesuïta Pere Gil, autor d'una versió catalana del *Contemptus mundi* del Kempis el 1621, vegeu Riquer, Martí de, *Història de la literatura catalana*, vol. III, Barcelona, Ariel, 1964, 585-587.

oferta com a lectura d'oci: sense negar el valor utilitari de la historiografia antiga, els traductors preferiren recalcar els mèrits literaris de les històries recollides per Apià. Fent-se ressò del testimoni de Petrarca al *Triomfo d'amore*, l'autor de la versió espanyola de 1522 declara la superioritat de la història per sobre de les novel·les de cavalleries, al temps que adverteix el seu noble mecenes que «no están aquí las ficciones ventosas de Esplandián, ni las espumas de Amadís, ni los humos oscuros y espesas nieblas de Tirante, ni los vanos tronidos y estruendos fantásticos de Tristán y Lançarote, ni los incantamientos mintrosos que en estos libros que he dicho y otros como ellos falsamente se leen. Los quales (como Petrarca muy bien dize) hinchén las cartas de sueños». ¹⁷

L'atac de Molina al *Tirant* és prou significatiu, perquè ens dóna si més no una idea de la popularitat i recepció de la novel·la de Joanot Martorell a la València de principis del segle XVI. Per a mi, però, resulta més important el fet que a un historiador com Apià se'l presenti com a alternativa vàlida a la literatura cavalleresca: com el *Tirant*, els textos d'Apià podien ser entesos com a literatura d'entreteniment. A diferència de la novel·la de Martorell i d'altres llibres de cavalleries, Apià comptava amb un valor afegit: el de la veritat o, si més no, la versemblança, atès que tot allò que Apià explicava a la *Història romana* havia passat o era susceptible d'haver-se esdevingut. No és estrany, doncs, que els traductors d'historiografia antiga utilitzessin sovint els seus pròlegs per atacar la literatura cavalleresca i convèncer els seus lectors de la superioritat de les històries de l'Antiguitat per sobre de les mentides i faules contingudes als romanços de cavalleries. ¹⁸ Es tracta d'un lloc comú que sovinteja a molts escrits d'aquest període, des d'altres traduccions d'historiadors clàssics com *Los Moralia de Plutarco*, publicada a Alcalà el 1548 («Assi que en lugar de Tristanes, Reynaldos, Florisandos, Primaleones, Palmirenos y Duardos y otros cien mil tales que hinchén los

¹⁷ Apià d'Alexandria, *Los triumphos de Apiano* (trad. de Juan de Molina), cit., sign. IIII v. Sobre l'activitat de Molina com a traductor, vegeu Pérez Priego, Miguel Ángel, «La obra del bachiller Juan de Molina, una práctica de traducir en el Renacimiento español», 1616, IV (1981), 35-43.

¹⁸ Hom pot trobar un panorama general de les crítiques contra els llibres de cavalleries a l'Espanya del Sis-cents a Ife, Barry, *Lectura y ficción en el Siglo de Oro: las razones de la picaresca*, Barcelona, Crítica, 1992. Per al cas francès vegeu Fumaroli, Marc, «Jacques Amyot and the Clerical Polemic against the Chivalric Novel», *Renaissance Quarterly*, 38, 1 (1985), 22-40.

papeles de mentiras donde muchas personas muy a menudo gastan sus buenas horas, por medio desta traslacion tomaran un passatiempo no menos provechoso que deleytable y honesto»),¹⁹ fins a textos historiogràfics com la *Crònica general del Principat de Catalunya* de Jeroni Pujades de 1609 («No faules de Amadis, no les prophanes / Histories, quels Poetes nos dexaren / escrites en los llibres que dictaren / en prosa y vers, sino les cathalanes / Armes, virtuts y obres Christianes / Aquestes nos escriu micer Pujades»).²⁰

El valor delectable de l'obra d'Apià i d'altres historiadors de l'Antiguitat grecollatina venia garantit a més per l'abundància d'episodis interns i digressions que aquests textos presentaven. Això ens pot ajudar a explicar un tret estructural de les traduccions, impreses i manuscrites, dels historiadors clàssics i que apareix també als llibres de cavalleria i a la historiografia medieval.²¹ A diferència de les versions llatines, adreçades a un públic culte i lletrat, totes les traduccions vulgars d'Apià, com la de Jaume Bartomeu, presenten una detallada taula a les primeres pàgines del volum i divideixen el text en capítols curts, cadascun amb un encapçalament resumint-ne el contingut. La divisió del text en capítols segons una extensió regular es feia segurament per no cansar els lectors, com es desprèn del pròleg de Francesc Alegre a la seva traducció dels *Commentaria de primo bello punico* —altrament conegut com el PseudoPolibi— de Leonardo Bruni, o del prefaci de Jaume Bartomeu a la seva versió d'Apià.²² La inclusió d'índexs i la divisió del text en breus capítols podien sens dubte facilitar la lectura dels historiadors clàssics, tal

¹⁹ Plutarc, *Morales* (trad. de Diego Gracián de Alderete), Alcalá de Henares, Juan de Brocar, 1548, sign. bb III r.

²⁰ Pujades, Jeroni, *Crònica universal del Principat de Catalunya*, Barcelona, Jeroni Margarit, 1609, f. 5 r.

²¹ El Tirant n'és un bon exemple; vegeu Limorti i Payà, Pau, «L'entrellaçament en el Tirant: la retòrica de la narració i la transmissió de l'obra», dins Romero, Carlos i Rossond Arqués, eds., *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco*, Pàdua, Programma, 1994, 39-70, esp. 65. Per a la divisió dels textos historiogràfics medievals en capítols, vegeu Guenée, Bernard, *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris, Aubier Montaigne, 1980, 290-294.

²² Bruni, Leonardo, *Commentaria de primo bello punico* (trad. de Francesc Alegre), Biblioteca de Catalunya, ms. 85, f. I v: «e perquè la larga prosa en què posat stà no us torne en anutg, departir-lo per capítols no cansaré en la forma següent». Apià d'Alexandria, *Historia de las guerras civiles de los Romanos* (trad. de Jaume Bartomeu), cit., f. 3 v: «Hame parecido repartir este libro en capitulos para huyr el fastidio que suelen causar los libros, quando no tienen algun paradero a donde repose el juyzio de quien los quiere leer».

com Lluís de Fenollet afirma en el pròleg a la seva traducció de Quint Curci: «La qual hystoria se partex en dotze libres. Los quals libres per haver pus facilment noticia de les parts de dita hystoria ara son stats divisits en capitols nombrats. Los quals capitols en la present taula son mostrats ab lurs nombres, a quantes cartes sien».²³ En aquest sentit, el testimoni de Diego Gracián, traductor de Xenofont al castellà, tot recomanant al futur Felip II la lectura de l'*Anàbasi* «a ratos», ens permet pensar que els llibres d'història antiga podien ser llegits en intervals d'oci.²⁴

Hom pot, però, explicar el format dels textos analitzats per la manera com eren posats a l'abast del públic renaixentista: una anàlisi dels inventaris de biblioteques privades de l'època mostra com Apià era un autor que fruïa de gran popularitat entre les classes governants, tal com testifica la llista de llibres que pertanyeren a Diego Hurtado de Mendoza, al germà del qual fou dedicada la traducció de Juan de Molina.²⁵ Tanmateix, els textos d'historiografia antiga podien ser difosos també per altres vies: com les novel·les de cavalleria, els historiadors grecs i llatins traduïts a les llengües vulgars eren també objecte de recitació i lectura en veu alta, com a distracció a la cort o a cases nobles. Per il·lustrar això em referiré a un altre historiador grec, Diodor Sícul. La traducció francesa de la seva *Bibliothèque*, obra del mateix Claude de Seyssel, resulta en aquest sentit molt interessant. Publicada el 1530, aquesta versió fou dedicada a François I atès que el text de Diodor Sícul contenia, segons Seyssel, «stratagemes en faict de guerre ensemble plusieurs diverses batailles, sieges et entreprises qui sont moult plaisantes a lire et oyr».²⁶ Que el text de Diodor Sícul era objecte de lectura i recitació a la cort de François I ho demostra un manuscrit, custodiat a Chantilly, que retrata el rei, els seus

²³ Curci, Quint, *La historia de Alexandre de Quinto Curcio* (trad. de Lluís de Fenollet), Barcelona, Pere Posa i Pere Bru, 1481, sign. a i r.

²⁴ Xenofont, *Las obras de Xenophon* (trad. de Diego Gracián), Salamanca, Juan de Junta, 1552, sign. + III r: «Resciba pues V. Al. essa traslacion de Xenophon con animo Real, para que con reboveria a ratos pueda recrear el espiritu cansado de los continuos trabajos y arduos negocios de la republica, con el deleyte de la historia».

²⁵ Hom pot consultar l'inventari de la biblioteca de Diego Hurtado de Mendoza a Dadson, Trevor, *Libros, lectores y lecturas. Estudios sobre bibliotecas particulares españolas del Siglo de Oro*, Madrid, Arco, 1998, 332-333.

²⁶ Diodor Sícul, *L'Histoire des successeurs de Alexandre le Grand* (trad. de Claude de Seyssel), Paris, Josse Badius, 1530, sign. a II v.

cortesans i fins i tot el gos i el mico reials escoltant atentament la recitació d'Antoine Macault, primer traductor de Diodor Sícul al francès.²⁷ [cf. Il·lustració]

Per als lectors renaixentistes el desgavell de les guerres civils romanes relatat per Apià o les històries dels successors d'Alexandre el Gran recollides per Diodor Sícul podien, a banda d'instruir, delectar. Però si Diodor Sícul i Apià constituïen alternatives vàlides a la ficció, no podien les novel·les de l'Antiguitat tenir valors que anessin més enllà del pur entreteniment? A tall d'exemple, fixem-nos en un altre escriptor grec, Heliodor, autor d'*Etiòpiques*, novel·la en deu llibres que descriu les aventures de Teàgenes i Cariclea. El 1551 René Guillon, professor de grec a París, recomanava el llibre primer d'Heliodor com a model de com s'ha d'escriure història: «Nosaltres hem llegit molts historiadors grecs que són certament excel·lents. Tanmateix, entre la gran munió no n'hem vist cap que fos més plaent, delectable i savi que Heliodor».²⁸ Que les *Etiòpiques* servien com a exemple òptim dels fets d'un bon governant no passà desapercbut a Fernando de Mena. La seva traducció d'Heliodor fou dedicada a Antonio Polo Cortés, *señor* de la villa de Escariche, atès que la vida de Teàgenes oferia un mirall de comportament cavalleresc. Per al traductor espanyol les aventures de l'heroi d'Heliodor tenien un clar component edificant.²⁹

²⁷ Chantilly, Musée Condé, ms. fr. 1672.

²⁸ Heliodor, *Heliodori Aethiopicarum historiarum liber primus* (trad. de René Guillon), París, XX, 1552 (Bibliothèque Mazarine, 17196), sign. A II v: «Graecos certe quidem autores historicos legimus et multos et optimos quosque sed in tanta multitudine nullum vidimus amoeniorem, iucundiorem, doctiorem. Addiderim nullum in manus nostras pervenisse in quo tanta esset levitas, suavitas, delectatio, utilitas, id quod etiam fatebuntur II qui exactius legentes penitus introspexerint Heliodorum ipsum [...]». Aquest fragment és citat a Dionisotti, Anna Carlotta, «Claude de Seyssel», cit., 88. Sobre René Guillon, vegeu Maillard, Jean-François, Jean Kecskénéri i Michel Portalier, *L'Europe des humanistes (xive-xvii siècles)*, París, Centre Nationale de la Recherche Scientifique, 1995, 225.

²⁹ Heliodor, *Historia de los dos leales amantes Theagenes y Chariclea* (trad. de Fernando de Mena), Alcalá de Henares, Iván Gracián, 1587, 4: «No quedará vn sin el premio del gusto que será ver pintado un tan buen soldado, tan buen cavallero, tan buen amante como lo fue Theagenes, y tan invencible en los trabajos y adversidades, como moderado, apazible, affable y manso en las prosperidades y mandos, tan paciente y sufridor quando esclavo como amoroso y humano quando Rey [...] Y no poca parte de imitación le cabe a vn pues supo sufrir con tanta prudencia los trabajos que como buen soldado passo en Italia antes que heredasse; y sabe tan benignamente despues de heredado, regir y

Per a un lector del segle XXI la distinció entre història i ficció no ofereix cap dubte. Al Renaixement, però, tal diferència resultava si més no problemàtica. Amb la meua comunicació espero haver mostrat com els exemples d'Apià i Diodor Sicul, forjadors d'històries que podien ser llegides en clau de ficció, i d'Heliodor, novel·lista susceptible de ser interpretat com a historiador, suggereixen que durant la major part del segle XVI la línia divisòria entre la història i la novel·la era potser menys clara del que solem creure.³⁰ Si, tal com Claudio Guillén ha suggerit,³¹ el naixement de la novel·la, després dels grans historiadors florentins del segle XV i de les cròniques de la conquesta d'Amèrica, es pot connectar a un crucial *rapprochement* entre literatura i història, historiadors de l'Antiguitat com Apià, un cop traduïts a les llengües vernacles, haurien contribuït també, encara que modestament i inconscient, al desenvolupament de la novel·la en el segle XVI.

governar a sus vasallos, haziendoles mercedes y honrando a todos con su affable y amoroso trato».

³⁰ En aquest sentit resulta interessant, per exemple, que Francisco de Araoz, a la seva *De bene disponenda bibliotheca*, recomani la inclusió del *Lazarillo de Tormes* entre els llibres escrits per historiadors profans: «Fabulosi historici sunt qui plerumque historiis ridiculis non sine ingenii acumine adinventis plenis facetiis animos hominum superioribus studiis fatigatos, seu aliis curis et laboribus oppressos, interdum ab anxietate et molestia horum omnium eripiunt, leniunt et recreunt [...] huius generis sunt [...] Puerulus Lazarus a flumine dictae de Tormes appellatus», citat per Solís de los Santos, José, *El ingenioso Don Francisco de Araoz (De bene disponenda bibliotheca, Matriti 1631)*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 1997, 70.

³¹ Guillén, Claudio, «Genre and Countergenre: The Discovery of the Picaresque», dins Guillén, Claudio, *Literature as System: Essays toward the Theory of Literary History*, Princeton, University Press, 1971, 135-158, esp. 156.

IL·LUSTRACIÓ. Antoine Macault, primer traductor de Diodor Sicul al francès, recita el seu text a la cort de François I. Chantilly, Musée Condé, ms. fr. 1672. La il·lustració ha estat reproduïda amb permís del Musée Condé ©Photo RMN – R.G. Ojeda.